

О. Шевченко

ЯДЕРНА ПРОГРАМА ПАКИСТАНУ В ГЛОБАЛЬНІЙ СИСТЕМІ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

Інтерес із боку світової спільноти до військового потенціалу та ядерної програми Пакистану значно збільшився після серії випробувань у травні 1998 року (проведених услід за аналогічними випробуваннями в сусідній Індії), які дозволяють говорити про “ісламську атомну бомбу” та про можливий регіональний конфлікт, який має потенціал провокування глобальної ядерної катастрофи.

Актуальність дослідження ядерної програми Пакистану, як однієї з держав, що не приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, є очевидною ще й тому, що в останні роки підвищилася ймовірність появи нових неофіційних ядерних держав. Крім того, Пакистан уже став джерелом розповсюдження ядерних матеріалів та технологій. Без створеної А.К. Ханом мережі розповсюдження ядерних матеріалів та технологій навряд чи Іран настільки розвинув би свою ядерну програму. Можлива поява нових неофіційних ядерних держав – КНДР та Ірану – змушує світову спільноту вдаватися до нових заходів щодо укріплення міжнародного режиму нерозповсюдження. Слід також пам’ятати, що більшість авторитетних міжнародних організацій, у тому числі ООН, визнали розповсюдження ядерної зброї в якості однієї з ключових загроз міжнародній безпеці.

Незважаючи на зазначену вище актуальність, спеціальні дослідження вітчизняних науковців із цієї проблеми недостатні. Серед російських привертають увагу праці Р.М. Тимербаєва. У своїх роботах він акцентує увагу на створенні та трансформації режиму нерозповсюдження [1]. Окремі аспекти пакистанської ядерної програми досліджує відомий російський фахівець із питань міжнародної безпеки А.Г. Арбатов. Слід також відзначити статті пакистанських дослідників А. Хусейна, Ш.А. Хана [2]. Під час написання роботи були проаналізовані індо-американські домовленості.

Мета цієї роботи – дослідження ядерної програми Пакистану, її впливу на міжнародний режим нерозповсюдження ядерної зброї.

Пакистан з середини 1970-х років здійснював активно “наздоганяючу” ядерну політику з метою нейтралізувати військову перевагу Індії. Політичне рішення керівництва Пакистану про початок ядерної програми було обумовлено розумінням нездатності Пакистану досягти з Індією рівноваги у звичайних озброєннях. Успішна реалізація ядерної програми стала можливою завдяки майстерній грі пакистанського ке-

рівництва на суперечках провідних світових держав та використанню сприятливої міжнародної обстановки.

Особливість пакистанської ядерної програми полягає в тому, що значною мірою технологічні знання стосовно виробництва ядерної зброї були отримані з-за кордону від пакистанців, працюючих на різних ядерних об'єктах в країнах Заходу, головним чином, у Європі. Це, насамперед, стосується технології центрифужного збагачення урану. Пакистан також використовував технічну інформацію й обладнання, які надавалися йому з КНР [3]. Китай, у свою чергу, розглядав Пакистан як важливу протизагрозу Індії, відносини з якою були традиційно напруженими.

Іншою особливістю програми є велика роль пакистанських військових у всіх її сферах, включаючи прийняття політичних рішень, які в інших країнах відносилися до виключної компетенції громадянського керівництва. До того ж, пакистанська армія традиційно грає важливу інтеграційну роль у суспільстві. Невипадково найбільш значущий ривок у реалізації пакистанської ядерної програми був зроблений у період влади військового уряду на чолі з президентом Зія-уль-Хаком.

Крім того, слід враховувати, що, на відміну від Індії, де рівень безпеки традиційно високий, а також існує демократичний режим, в Пакистані є ризик несанкціонованого доступу до ядерної інфраструктури з боку недержавних гравців, насамперед, міжнародних екстремістських терористичних груп. Боротьба за владу і внутрішні суперечки також ставлять під загрозу безпеку його ядерних об'єктів [4].

На даний момент достатньо важко судити про обрану військовим керівництвом країни ядерну доктрину. Її основним принципом є створення "мінімальних ядерних сил стримування". Необхідно підкреслити, що доктрина та реалії ядерної політики Пакистану будуть визначатися в основному поведінкою Індії в ракетно-ядерній області.

Досить часто військова ядерна програма Пакистану розглядається у якості фактору, що врівноважує двох регіональних суперників, як компенсація переваги Індії у кількості звичайної зброї. Але немає ніяких гарантій, що наявність у обох держав ядерної зброї призведе до створення відносно стабільної моделі взаємного ядерного стримування, оскільки прибічники нанесення превентивного удару є в обох країнах.

Ситуація в Південній Азії має ще одну характерну рису, яка, мабуть, не має прецедентів у світовій історії. Ні Індія, ні Пакистан, які володіють ядерною зброєю та засобами її доставки, не мають поки що розвиненої інфраструктури для застосування та захисту від неї: систем

дальнього виявлення, спостереження, наведення ракет за допомогою супутників. Не існує в Південній Азії і систем попередження про ракетно-ядерний напад [5].

Враховуючи військовий потенціал обох країн, а також напруженість сучасних індо-пакистанських відносин, стала необхідною участь світової спільноти у врегулюванні цього конфлікту. Поява ядерної зброї в Південній Азії не тільки створила величезну загрозу регіональній безпеці, але й стимулювала намагання деяких неядерних країн оволодіти ядерною зброєю.

Аналізуючи ставлення Ісламабаду до основних інструментів міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї, необхідно враховувати деякі важливі моменти. По-перше, офіційно декларована позиція Пакистану значною мірою співпадає з позицією Індії. По-друге, практичні дії військово-політичного керівництва Пакистану, як правило, є реакцією на відповідні дії індійської сторони. По-третє, незважаючи на значну схожість позицій, в окремих питаннях Пакистан або займає відмінну від індійської позицію, або висловлює своє ставлення не цілком визначено. По-четверте, основна відмінність ставлення Пакистану (у порівнянні з Індією) до міжнародного режиму нерозповсюдження полягає в тому, що Ісламабад розглядає режим нерозповсюдження в основному з регіональної точки зору, тоді як Делі більшою мірою керується глобальними інтересами. Таке сприйняття визначається як характером потенційних загроз національній безпеці, так і відмінністю в ключових позиціях, які визначають намагання досягти певного міжнародного статусу. Якщо керівництво Індії прагне досягти для країни атрибутів світової держави, то керівництво Пакистану таких амбіційних планів не має. По-п'яте, політика Індії в ядерній області формується, як правило, на основі консенсусу, в результаті взаємодії різних партій і рухів, без домінуючої ролі військового керівництва, тоді як пакистанська модель "консенсусу" на практиці означає примат консолідованої волі військового керівництва. Оскільки в Пакистані досить часто трапляються випадки повалення військовими демократично обраних керівників держави, то доля пакистанської ядерної зброї (тим паче національних мінімальних ядерних сил стримування) викликає обгрунтоване занепокоєння світової спільноти.

Незважаючи на це, розглядати Пакистан в якості переконаного противника будь-яких інструментів міжнародного режиму нерозповсюдження, байдужого до посилення ядерної гонки в регіоні і, тим більше, забезпеченням безпеки власної ядерної зброї, було б абсолютно невірно. Необхідно зауважити, що протягом 80-х рр. Ісламабад нерідко виступав із різними ініціативами в області нерозповсюдження. Серед них:

1. Установлення без'ядерної зони в Південній Азії, що знайшло свою підтримку в ряді резолюцій ООН.
2. Одночасне приєднання Пакистану та Індії до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).
3. Одночасне розповсюдження гарантій МАГАТЕ на всю ядерну діяльність обох країн.
4. Згода на проведення спільних інспекцій ядерних об'єктів обох країн.
5. Розробка і прийняття спільної індо-пакистанської декларації про відмову від придбання і розробку ядерної зброї.
6. Укладання двостороннього індо-пакистанського договору про заборону на проведення всіх ядерних випробувань [6].

Водночас слід зауважити, що всі ці ініціативи мали декларативний характер, і, фактично, не мали шансів бути втіленими у життя. Аналіз ініціатив Ісламабада дозволяє виділити їх основну принципову рису – вони адекватні ініціативам Індії і повинні бути реалізовані одночасно. Ці ж принципи лежать в основі і сучасних заяв Пакистану. На жаль, жодна з ініціатив не була втілена в життя.

Після проведення ядерних випробувань приєднання Пакистану до ДНЯЗ є більш ніж проблематичним. Підписання цього Договору теоретично можливе тільки при одночасному приєднанні до нього й Індії. Але остання відмовляється приєднуватися в якості без'ядерної країни. Власне, і Пакистан не приймає рішення про приєднання в якості неядерної держави. Світова спільнота не готова погодитися на визнання за Індією і Пакистаном офіційного статусу ядерної держави. Це знайшло своє відображення в резолюції 1172 РБ ООН від 6 червня 1998 року [7]. Найбільш важливий (з політичної точки зору) пункт резолюції – відмова від визнання офіційного статусу Пакистану та Індії як ядерних держав.

Зміна політики США щодо неофіційної ядерної держави знайшла своє відображення в спільних американо-індійських переговорах 18 липня 2005 року та, як наслідок, у підписанні американо-індійської угоди. США хоча і не визнали Індію в якості офіційної ядерної держави, але переглянули можливості експорту ядерних технологій у відносинах з Індією, яка не є учасником ДНЯЗ. Безумовно, вплив цієї угоди негативно позначиться на режимі нерозповсюдження ядерної зброї і викличе бажання деяких країн переглянути свій статус і необхідність виконання зобов'язань ДНЯЗ, зокрема, в області ядерного експорту.

Офіційний статус обох країн продовжує залишатися одним із гострих питань як з точки зору режиму нерозповсюдження ядерної зброї, так і з точки зору роззброєння і міжнародної безпеки. На даний момент для визначення (неофіційного) статусу Пакистану та Індії найчастіше використовуються терміни “ядерна держава де-факто” або “заявлена ядерна держава”.

Якщо розглядати пакистанські ядерні випробування в якості одного з найсерйозніших викликів міжнародному режиму нерозповсюдження, то великий інтерес представляє аналіз тих кроків, які, на думку значної кількості експертів, повинні бути зроблені як світовою спільнотою, так і “заявленими ядерними державами” з тим, щоб зберегти цей режим. Із зроблених пропозицій найбільш суттєвими є наступні:

1. Індія і Пакистан повинні заявити про заморожування програм створення ядерної зброї, почати діалог про укріплення заходів довіри і безпеки.
2. Всім ядерним державам слід зробити конструктивні кроки щодо посилення режиму контролю за розповсюдженням ядерної зброї і роззброєнням на багатосторонній основі.
3. П’ять офіційних ядерних держав повинні взяти зобов’язання щодо прискорення процесу скорочення ядерної зброї аж до її остаточної ліквідації в певні строки.
4. Ізраїль, який практично одностайно вважається ядерною державою де-факто, повинен зробити кроки щодо посилення заходів довіри і транспарентності в ядерній області по відношенню до своїх близькосхідних сусідів, включаючи створення в регіоні без’ядерної зони.
5. Необхідно зробити додаткові кроки для скорішого вступу в силу Договору про всеохоплюючу заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) [8].

Здається, названі вище кроки навряд чи зможуть бути реалізовані в найближчій перспективі. Для того, щоб оцінити можливості світової спільноти щодо зниження ядерної гонки в регіоні, необхідно врахувати її здатність ліквідувати причини, що її викликали, або зменшити їх дію. Як вже зазначалося, головна причина створення Пакистаном мінімальних ядерних сил стримування полягає в наявності, на його думку, реальної і все більш зростаючої загрози національній безпеці. Основну і чи не єдину загрозу Ісламабад бачить із боку “ядерної Індії”, яка за кількісними і якісними показниками військової й економічної могутності набагато перевищує Пакистан [9].

Головна причина триваючого пакистано-індійського протистояння – проблема Кашміру. Відсутність реальних перспектив розв’язання цієї проблеми в найближчій перспективі робить досить проблематичним і зниження рівня ракетно-ядерного протистояння між двома країнами. З цієї точки зору можливості світової спільноти щодо послаблення ядерної гонки в регіоні є досить проблематичними, оскільки сучасний історичний досвід “розв’язання” релігійно-етнічних, територіальних конфліктів не багатий позитивними прикладами.

При оцінці можливостей світової спільноти необхідно також враховувати ті цілі, які вона вважає пріоритетними. Практично всі вони знайшли своє відображення в резолюції 1172 РБ ООН від 6 червня 1998 року [10]. В ній, зокрема, міститься заклик до Індії і Пакистану зупинити здійснення програм створення ядерних озброєнь, уникати розгортання систем зброї (ядерної), зупинити виробництво матеріалів військового призначення, що розщеплюються, а також підтвердити їх прихильність ДНЯЗ, ДВЗЯВ і взяти участь у переговорах щодо припинення виробництва матеріалів військового призначення, що діляться.

Південно-азійські випробування були більше ознакою, ніж причиною послаблення режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Це також показує, що задача обмеження розповсюдження ядерної зброї стала більш складною і вимагає нових стратегій від світової спільноти.

Хоча п’ять ядерних випробувань Індії 3 і 5 травня 1998 року широко критикувалися, все ж таки реакція світової спільноти була недостатньою для запобігання новим ядерним випробуванням. Історія цих країн свідчить про відносно велику перспективу майбутніх конфліктів. Сполучені Штати і Радянський Союз знаходилися на великій відстані, і це сприяло збільшенню можливості попередження конфлікту, його запобігання. Територіальна близькість Індії і Пакистану створює більш напружені і менш передбачувані відносини, набагато зменшує час на прийняття виваженого рішення. Ядерні випробування цих двох країн, безумовно, вплинули на інші країни, збільшивши нестабільність в регіоні і сприяючи наростанню гонки озброєнь. Це може виглядати смішно, однак жодна з цих країн не хоче, аби ДНЯЗ розпався, бо всі вони бояться: це розв’яже руки більшості амбіціозних урядів оточуючих країн. На жаль, це бажання все ще не є для жодної з них досить вагомим аргументом, щоб робити важкі кроки, необхідні для підтримки Договору.

Поза сумнівом, поява двох де-факто ядерних країн поставила під сумнів монополію США, Росії, Франції, КНР і Великобританії на ядерну зброю і створює небажану спокусу для інших учасників ДНЯЗ,

які мають достатні економічні й наукові можливості для створення власної атомної бомби, і, відповідно, підриває основи світового режиму нерозповсюдження [11].

Кризу політики нерозповсюдження ядерної зброї не можна зводити лише до ядерних випробувань в Індії та Пакистані. Насправді відбулося переплетіння великої кількості різноманітних взаємопов'язаних проблем, які у своїй комбінації мають руйнівний потенціал для сучасного стану режиму.

Насамперед слід згадати припинення процесу скорочення ядерних озброєнь. Скорочення Росією і Сполученими Штатами стратегічної і тактичної ядерної зброї та її носіїв у рамках процесу обмеження стратегічних озброєнь, яке розгорнулося на початку 90-х років, та з яким були пов'язані великі сподівання, практично прийшло до стану занепаду. Китай узагалі продовжує модернізувати своє ядерне озброєння.

Спад в області скорочення ядерних озброєнь – про ядерне роззброєння вже мова не йде – призводить до того, що все більша кількість ядерних країн висловлює зростаюче нетерпіння з приводу інертності ядерних держав. Все-таки консенсус у масштабах всього світу щодо продовження дії системи нерозповсюдження заснований на тому, що ядерні держави не розглядають свій привілей володіння ядерною зброєю як довгостроковий; навпаки, вони беруть на себе зобов'язання щодо її скорочення і, в кінцевому випадку, – знищення. Якщо Сполучені Штати і Росія й надалі будуть продовжувати призупиняти скорочення ядерної зброї таким чином, то не виключено, що деякі країни не будуть вважати себе зобов'язаними дотримуватися цієї угоди [12].

Ще одним фактором, що викликає зростаюче занепокоєння, є можливість користуватися радіоактивними матеріалами для виробництва ядерної зброї внаслідок недостатньої надійності відповідних установок і умов зберігання цих речовин. З'явилася мережа нелегального розповсюдження ядерної зброї, технологій, обладнання. Це взагалі одна з найсерйозніших загроз для режиму нерозповсюдження, оскільки тут уперше виникає загроза подолання найбільш складного в технологічному плані бар'єру на шляху розповсюдження ядерної зброї, – виробництво високозбагаченого урану-235 або збройового плутонію – що відкриває можливості для виробництва ядерної зброї країнами, котрі знаходяться на середній стадії технологічного розвитку, якщо їм вдасться отримати достатню кількість радіоактивної речовини. До причин появи незаконного обороту ядерних матеріалів можна віднести:

- звільнення значної кількості ядерних матеріалів збройової якості в результаті початку скорочення ядерних озброєнь;

- ускладнення для неядерних країн, які розвивають власні ядерні програми, умов отримання матеріалів для розвитку таких програм у зв'язку з укріпленням міжнародної системи експортного контролю;
- збільшення кількості і зростання впливу та фінансових можливостей недержавних гравців у міжнародних відносинах;
- поява у зв'язку з розпадом Радянського Союзу значної кількості держав, які мають ядерну зброю й одночасно не охоплені системою контролю за ядерними озброєннями та технологіями (стратегічну ядерну зброю мали чотири колишні республіки, тактичну – дванадцять).

До потенційних покупців контрабандних ЯМ можна віднести як держави, так і недержавних суб'єктів, зокрема:

- порогові держави;
- терористичні групи;
- транснаціональні організовані злочинні угруповання;
- сепаратистські рухи на етнічній основі;
- екстремістські релігійні секти.

Складна ситуація у Східній Азії: модернізація ядерних озброєнь Китаєм і непередбачуваність політики Північної Кореї, її вихід з ДНЯЗ призводять до того, що все більша кількість країн переглядає свої можливості в галузі безпеки.

Ситуація на Середньому Сході також має напружений характер: з одного боку, “незаявлена ядерна держава” – Ізраїль, з іншого – Іран з неприхованими амбіціями щодо ядерної зброї.

Слабкість режиму нерозповсюдження зростає ще в силу того, що міжнародній спільноті держав до цього часу не вдалося знайти переконливі концепції щодо того, як треба вчиняти з країнами, які порушили Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (або інші багатосторонні угоди з питань зброї масового знищення). У 80-90-ті роки було багато випадків відвертих порушень цих домовленостей. Їх порушували Ірак, Іран, а також Радянський Союз і Північна Корея. Якщо міжнародна спільнота не в змозі адекватним чином реагувати на такого роду порушення, то це коли-небудь обертається сприйняттям міжнародних режимів як слабких і навіть незначних – насамперед іншими потенційними порушниками договорів. Тим самим може бути запущений процес, результатом якого стане крах такого роду міжнародних режимів.

Багатостороння дипломатія режимів нерозповсюдження ядерної зброї поки що була не в змозі впоратися з цими проблемами. Рада Безпеки ООН на сьогоднішній день має свої глибокі суперечки,

Генеральна Асамблея ООН не має відповідних повноважень, МАГАТЕ має чітку установку зберігати нейтралітет, а Конференція з перевірки дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї служить, скоріше за все, обміну аргументами. Окремі підходи щодо вдосконалення багатосторонньої дипломатії залишилися нереалізованими або не пішли далі від перших кроків.

Реформа модельного договору МАГАТЕ про заходи безпеки на цивільних ядерних об'єктах, мета якої – розширити масштаби інспекційних дій МАГАТЕ, щоб охопити, насамперед, проблематичні країни – такі, як Іран, Ірак – була не дуже успішною. На початку 90-х років 90 % інспекційної діяльності МАГАТЕ прийшлося на безпроблемні країни. Надія на укріплення зусиль по ядерному роззброєнню за допомогою багатосторонньої всеохоплюючої заборони випробувань ядерної зброї виявилася не дуже результативною. Хоча в 1996 році відповідний договір, після великих зусиль, був відкритий Генеральною Асамблеєю ООН для підписання, але до сих пір не всі держави підписали і ратифікували його. Переговори щодо заборони використання радіоактивних речовин у військових цілях, які планувалися як подальший крок в напрямку багатостороннього роззброєння, не пішли далі Женевської конференції із роззброєння [13].

“Токійський форум по нерозповсюдженню ядерної зброї і роззброєння” (міжнародна експертна комісія, яка була створена японським урядом в якості реакції на ядерні випробування в Індії і Пакистані для оцінки перспектив нерозповсюдження ядерної зброї) у своєму звіті закликав уряди всіх держав зробити ряд політичних кроків, які могли б протидіяти послабленню режиму нерозповсюдження. Найважливіші рекомендації заключалися у:

- відновленні американо-російського роззброєння в області стратегічної зброї;
- залученні інших офіційних ядерних країн у процес скорочення ядерної зброї;
- міжнародному тискові на Індію і Пакистан з метою зупинення їх дії в області розробки і виробництва ядерної зброї і включення їх до процесу ядерного роззброєння;
- прискоренні ратифікації Договору про всеохоплюючу заборону ядерних випробувань і залученні до цього Договору Індії і Пакистану;
- масштабних зусиллях щодо поновлення режиму експортного контролю над ракетними технологіями і ракетами, необхі-

дних, насамперед, у зв'язку з останніми “досягненнями” Північної Кореї, Пакистану, Ірану, Індії;

- спільній регіональній дипломатії, тобто спільних і координованих дипломатичних зусиль США, Західної Європи та інших держав щодо зниження напруженості регіональних конфліктних ситуацій на Середньому Сході, Південній і Східній Азії й щодо підтримки регіональних режимів нерозповсюдження;
- вдосконаленні заходів проти порушників Договору. (Принципи “винагороди і покарання” повинні застосовуватися комбіновано, а не існувати ізольовано і здійснюватися час від часу);
- створенні міжнародної організації, яка буде при колективній участі всіх держав світу вести постійний моніторинг регіональної стабільності з економічних і соціальних позицій, а також відслідковувати всі фактори, які взаємодіють у локальних релігійних і/або етнічних конфліктах;
- наділенні ООН або МАГАТЕ більш широкими владними повноваженнями, зробивши їх реально незалежними й автономними стосовно великих світових держав.

Зрозуміло, що в існуючій ситуації такі пропозиції виглядають скоріше як утопія, і що п'ять постійних членів РБ ніколи не погодяться на передачу частини своїх повноважень міжнародним організаціям. Але якщо ми прагнемо запобігти руйнуванню світової системи нерозповсюдження та її повному краху, необхідно провести реформи і виробити нові стратегії.

Таким чином, ці ядерні випробування Індії та Пакистану мали вкрай негативний вплив на режим нерозповсюдження, поставивши під загрозу саме його існування. Але водночас слід підкреслити, що, на нашу думку, ядерні випробування активізували зусилля світової спільноти, направлені на збереження і вдосконалення міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї, стимулюючи пошук нових конструктивних рішень. По-перше, була піддана сумніву ефективність самого режиму, що примусило шукати подальші шляхи його посилення. По-друге, знову були висвітлені слабкі сторони основи самого режиму – Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що, відповідно, стимулювало пошук можливостей для адаптації Договору (розробленого більше 30 років тому назад) до вимог не лише сьогодення, але і до можливих змін міжнародної обстановки в майбутньому. По-третє, був наглядно продемонстрований тісний взаємо-

зв'язок не тільки між питаннями нерозповсюдження і роззброєння, але і необхідність комплексного розгляду всієї системи договорів і угод, що стосуються питань забезпечення міжнародної безпеки і стабільності як на глобальному, так і на регіональному рівнях. По-четверте, ядерні випробування ще раз підтвердили, що забезпечення національної безпеки важливіше за політичну риторичку, а також знову акцентували необхідність вирішувати (за допомогою різних міжнародних організацій) всі конфлікти лише мирним шляхом. По-п'яте, випробування змусили по-новому поглянути на питання забезпечення міжнародної і регіональної безпеки, на роль військової сили і особливо на значення ядерної зброї в регіональних і глобальних конфліктах.

Звичайно, на сьогоднішній день негативні наслідки випробувань набагато вагоміші, ніж успіхи в знаходженні конструктивних рішень, але без об'єктивного аналізу і врахування всієї сукупності проблем на-вряд чи можливий вибір раціональної стратегії поведінки як окремої держави, так і світової спільноти в цілому.

Література

1. Тимербаев Р.М. Режим ядерного нераспространения на современном этапе и его перспективы. – М.: Права человека, 2004. – С. 156.
2. Naqqani H. The Role of Islam in Pakistan's Future // The Washington Quarterly. – 2004. – № 28. – P. 85-96.
3. Соколовский М. Полвека на грани войны // Зеркало недели. – 2002. – 5-18 января.
4. Морозов П. Эхо 1947 продолжает звучать и поныне // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 1. – С. 39.
5. Dinshaw Mistry Domestic-international linkages: India and the comprehensive test ban treaty // The Nonproliferation Review. – 1998. – Fall. – www.cns.miis.edu.
6. Соглашение о запрещении нападения на ядерные сооружения и объекты между Республикой Индия и Исламской Республикой Пакистан (1988) // Ядерное нераспространение: Учебное пособие для студентов ВУЗов. В 2-х томах. – Том 2. – М.: ПИР-Центр, 2002. – С. 131.
7. Резолюция 1172 СБ ООН от 6 июня 1998 года // Ядерное нераспространение: Учебное пособие для студентов ВУЗов. – Том 2. – М.: ПИР-Центр, 2002. – С. 128.
8. Straus I. Non-Proliferation after Iraq // www.cns.miis.edu.
9. A Tale of Nuclear Proliferation: How Pakistani Built His Network // The Washington Post. – 2004. – February, 12.
10. Резолюция 1172 СБ ООН от 6 июня 1998 года // Ядерное нераспространение: Учебное пособие для студентов ВУЗов. В 2-х томах. – Том 2. – М.: ПИР-Центр, 2002. – С. 128.
11. Cohen S.P. The Idea of Pakistan. – Washington: Brookings Institution Press, 2004. – P. 167.
12. Штейнберг М. Ядерное оружие – перспективы нераспространения // Зеркало недели. – 1995. – № 25. – 24-30 июня.
13. Тимербаев Р. Россия и Конференция 2000 года по рассмотрению действия Договора о нераспространении ядерного оружия // Научные записки. – 1999. – № 12. – С. 78.
14. Indo-US civilian nuclear agreement // www.cns.miis.edu.